
İSLAM, ÇEVRE VE MUHASEBE: İSLAMİ İLKELER VE ÇEVRE MUHASEBESİ KAVRAMI*

Mahmut YARDIMCIOĞLU**

ÖZET

İslami prensipler, muhasebe ve hükümetler için bir dizi uygulamaları bünyesinde barındırmaktadır. Bu çalışma ile çevre için muhasebe kavramı ile İslami ilkeleri bir araya getirilmektedir. İslami metinler ve ilgili literatürden alıntılar yapılarak, İslami ilkeler ve muhasebe için önerdikleri tasvir edilmiş ve tartışılmıştır. Buradaki çabalarımız teorik bir proje geliştirme çabasıyla uyumludur ki bu projenin kendine has muhasebe uygulamaları vardır. Son olarak diğer konuların yanında, İslam'a inanan Arap ülkelerinde, batılı çok uluslu şirketlerin çevre konusundaki kurumsal sosyal sorumluluk markasını tutundurma çabalarının ironisine değinilecektir. Üstelik bu çabalarda İslam'da derin bir yeri olan çevre ile bütünleşen muhasebe kavramından hiç söz edilmemektedir.

Anahtar Kelimeler : İslam, Çevre, Muhasebe

ISLAM NATURE ACCOUNTING

ABSTRACT

Islamic principles are suggestive of a variety of implications for governance and accounting. Reflecting upon Islamic principles, we here engage with the notion of accounting for the environment. Drawing from key Islamic texts and relevant prior literature, we elaborate and discuss key Islamic principles of relevance and delineate what they suggest for accounting. Our endeavours here are consistent with a concern to contribute to a critical theoretical project seeking to develop a progressive and emancipatory universalism that is respectful of difference, a project with its accounting implications. In concluding, we point, among other things, to the irony whereby Western transnational corporations have sought to promote their particular brand of corporate social (and environmental) responsibility accounting in Arab countries, variously influenced by Islam, with little to no mention of a notion of accounting for the environment integral to and deeply rooted in Islam.

Keywords : Islam, Nature, Accounting

* Bu çalışma; Rania Kamla (University of Aberdeen Business School), Sonja Gallhofer (University of Dundee, Department of Accountancy and Business Finance) ve Jim Haslam (University of Dundee, Department of Accountancy and Business Finance) adlı yazarlar tarafından kaleme alınmış olan, "Islam, nature and accounting: Islamic principles and the notion of accounting for the environment" adlı makale çalışmasının çevirisidir. Accounting Forum 30 (2006) 245-265.

** Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü.

(Çevrenin Notu: Makalede Batılı bir dil kullanılarak ortaya konulan bir düşünce vardır. Batı ve Batılı dünya, yeryüzünü hoyrat kullanmıştır. Ama bunun farkına vararak, çevre muhasebesi adında yeni bir kavram ortaya çıkarmıştır. Kısaca bu kavram çevrenin korunması gerektiğidir ve Batı bu defa da bu kavramı İslam dünyasına pazarlamaya çalışmaktadır. Dubai’de gerçekleştirilen konferanslar bunun en bariz örneğidir. Hâlbuki çevrenin korunmasının İslamiyet’te derin ve çok önceleri savunulan bir yeri vardır. ‘Çevrenin korunması gerektiğinin, İslam dünyasına tanıtılması tam bir ironidir’ denilmektedir. Bu makale çalışması “Accounting Forum” adlı dergide çok atıf alan makalelerden birisidir. Makalenin neden Accounting Forum dergisinde çok atıf alanlar arasında yer aldığını anlamak hiç de zor değildir çünkü “Çevre Muhasebesi”nin İslami bir bakış açısı ile incelemesi yapılmıştır ve bu şekilde bir bakış bu konuya daha önce hiç bakılmamıştır. Bu bir fikrî makaledir ve makalenin de Türkçe’ de akıcı bir şekilde okunup anlaşılacak düzeyde çevrilmesi elbette ki bir takım zorluklar barındırmaktadır.)

1. GİRİŞ

‘Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında ve gece ile gündüzün ard arda gelişinde temiz akıl sahipleri için deliller vardır. Onlar ki, ayakta ve otururken ve yanları üzerinde iken hep Allah’ı zikrederler ve göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: Ey Rabbimiz! Bunu sen boşuna yaratmadın, sen böyle şeyden münezzehsin! O halde bizleri o ateş azabından koru!’ (Kuran 3:190-191)¹

Edward Said’e göre, İslam, Batı tarafından sıklıkla endişelenilmesi gereken bir tehdit olarak görülmüş ve olumsuz bir şekilde tanıtılmıştır (Said, 1978, 1988, 1997, 2001a, 2001b; see Bahri, 2001; Tinker, 2004; cf. Gallhofer, Gibson, Haslam, McNicholas, & Takiari, 2000, p. 382). Burada varmak istediğimiz sonuçlardan bir tanesi Batının İslam hakkındaki bu olumsuz algısını değiştirebilmek ve İslam’ı farklı bir açıdan görebilmelerini sağlamaktır. Aslında İslam’ın sözde nasıl şu anki baskın sosyo-politik düzeni tehdit ettiğinin olumsuz yansımaları düzeltmek istiyoruz. Burada laiklik ve ateizm gibi alternatif dini inandırma yöntemlerine karşın aslında İslam’ın, bu kendi pozisyonlarına meydan okuyabileceğini, yenileyebileceğini ve güçlendirebileceğini göstermek istiyoruz (cf. Abdel Haleem, 1998, p.10; Gallhofer et al., 2000; Gallhofer and Haslam, 2004)². Bunu yaparken odak noktası olarak muhasebe seçilmiştir ve Batının farklı bir açıdan İslam’a bakabilmesini sağlamak istiyoruz. Batının İslam’ı yanlış bir şekilde algılamasına meydan okuyoruz. Küreselleşme bağlamından daha endişe verici bir tehdit ise İslam’ın hayırseverlikle dünyayı olumlu bir şekilde etkilemesi görülmektedir (Tinker, 2004). Gallhofer et al (2000) ve Gallhofer ve Haslam (2004) ile uyumlu olarak bu çalışmanın taşıdığı endişelerden birisi muhasebe ve hükümet sistemlerinin gelişimi için var olan bir dizi farklı kültür ve değer ve inanç sistemlerinin sahip olduğu değeri açıklayabilmektir³. Bu çalışma böylelikle duyarsız Avrupa merkezilik ve kültürel emperyalizmin hakim olduğu muhasebe/çevresel muhasebe teori ve uygulamalarının (Annissette & Neu, 2004; Gallhofer & Chew, 2000; Gallhofer &

¹ Düşüncelerimizi anlatabilmek adına, İngilizce bir metinde Arapça ruhunu en iyi şekilde iletebilmek için metinde bir dizi Kuran ayeti ve İslami metinlere yer verilmiştir. Daha detaylı bilgiye erişilmek istendiğinde yazarlara başvurulabilir.

² Tinker (2004)’e göre bugün önemli düzeyde bulunan alternatif inançlar büyük ölçüde Batıya hâkim olan Aydınlanmanın farklı versiyonlarına bağlılıkla ortaya çıkmıştır. Tinker (2004)’e göre bugün ‘orijinal’ Aydınlanma da İslam’ın birçok ilkelerinden beslenmiştir.

³ Gallhofer ve Haslam (2004), Liberation Theology kavramının kritik muhasebe projeleri için ne kadar değerli olduğunu ortaya koymaktadır.

Haslam ,1997a, 1997b) üstesinden gelmeyi amaçlamaktadır. Bunu yaparken milyonlarca yaşanan insanın hayatını önemli derecede etkileyen İslami öğretilerden ve kültürden alıntılar yapılacaktır. Ayrıca Müslüman içtihat ve fıkıh kavramlarını muhasebe odaklı bir şekilde anlatmaya çalışılacaktır cf. Haniffa, 2001, p.4)⁴. Buradaki çabalarımız ilerleyen, serbest bırakan ve farklılıklara saygılı (Calhoun, 1996) bir evrensellik arayan önemli bir projeye katkıda bulunma çabası ile uyumludur. Bu projenin kendine has muhasebe uygulamaları vardır⁵.

İslami ilkeler ile çevresel muhasebe, literatürde yeni önem kazanmaya çalışan bir kavramdır. İslam ve muhasebe üzerindeki çalışmalar Müslüman bilim adamlarının genel çalışmalarında görüleceği üzere, İslam'ın çevre üzerindeki odağının ihmal edildiği görülmektedir. Hâlbuki İslam'ın öğretileri çevreye önem vermektedir (Al-Qaradawi, 2005b). İslam ve muhasebe üzerindeki önceki çalışmalar şunlar üzerine odaklanmaktadır: Zekat miktarının hesaplanması konusundaki muhasebe kavramları (İbrahim, 2000)⁶, faiz ve tefeciliğin İslami açıdan yasak olması, İslami usullere göre yöneticilerin ülkelerdeki muhasebe ile global muhasebe projelerinin karşılaştırılması, sosyal muhasebe ile sosyal hesap verebilirlik ile İslam ilişkisi (Abdel-Magid, 1981; Abdul-Rahman & Goddard, 2003; Adnan & Gaffikin, 1997; Allam, 1997; Askary & Clarke, 1997; Baydoun & Willett, 1994, 1997, 2000; Gambling & Karim, 1986, 1991; Hamat, 1994; Hamid, Craig, & Clarke, 1993; Haniffa, 2001, 2002; Haniffa & Cooke, 2005; Haniffa & Hudaib, 2002; Haniffa, Hudaib, & Mirza 2002; Hussain et al., 2002 Hussain, Islam, Gunasekran, & Maskooki, 2002; Ibrahim, 2000, 2001; Karim, 1999, 2001; Lewis, 2001; Maali, Casson, & Napier 2003; Mirza & Baydoun, 2000; Pomeranz, 1997; Rahman, 1995; Simpson & Willing, 1996; Taheri, 2000; Triyuwona & Gaffikin, 2001)⁷. Bu çalışmaların içinde çevresel muhasebeye İslami bakış açısı ile bakan çalışmalar olduğundan burada alıntılar yapılacaktır. Fakat bu çalışmalar İslam'ın çevre hakkındaki duyarlılığına neredeyse hiç değinmemektedirler. İslam tarafından etkilenen ülkelerdeki çevresel muhasebeden bahseden bazı çalışmalar vardır (örneğin Jahamani, 2003; Nuhoglu, 2003). Bunlar, İslami perspektiften çevreciliğe neredeyse hiç değinmemektedirler daha çok Batı kavramlarına dayanmaktadırlar (Gerçekten de dünya, literatür ve çoğu İslami olan Arap dünyasına kurumsal sosyal sorumluluk muhasebesini pazarlama çalışmaları ile birlikte, çevre muhasebesi kavramını yeni ve batıdan gelen bir kavrammış gibi

⁴ Bu çalışmayı yapan kişiler kritik muhasebe araştırmacılarıdır ve kişilerin bir tanesi ana dili Arapça olan bir Müslümandır.

⁵ Tinker (2004, p.454) e göre İslami İmparatorluğu da içeren bu medeniyetler bütün gelişme kaynaklarından alıntılar yaparak farklılıkları bir araya getirmeye çalışıyorlar.

⁶ Sosyal boyutta Kuran (9:60) Zekat fonundan zekat ödemeleri almaya uygun kişiler belirlenmiştir. Bunlar fakirler, yoksullar, borçlarını ödeyemeyenler, muhtaç yolcular ve Allah yolunda olanlar. Bazı dini bilim adamları zekat harcamalarının sağlık ve eğitim gibi hizmetlerde de kullanılabilceğinin uygun olduğunu söylüyorlar fakat bu sektörde çalışanların ücretleri buna dâhil değildir.

⁷ Bu makalelerde İslam ile dini olan ve laik olan ve muhasebe için İslami etiğin ne kadar önemli olduğunu vurgulayan çalışmalar da söz konusudur (örneğin, Karim, 2001, pp.169, 173; Lewis, 2001, ppç 113, 126; Maali et al., 2003, p.31; Haniffa, 2001, pp.18-19; Haniffa et al. 2002, p.1; ayrıca Hamid et al., 1993). İslami ülkelerde muhasebenin İslam ile ilişkisine hiç değinmeyen çalışmalar da söz konusudur (e.g. Hussain et al., 2002; Joshi and Ramadhan, 2002; McKee et al., 1999; Naser and Abu-Baker, 1999). İslami ülkelerde muhasebe kavramı genelde az gelişmiş olarak adlandırılır. Bu Hamid, Craig, ve Clarke (1995) çalışmalarını göz önüne alındığında ironik bir durumdur.

görme eğilimindedir, ayrıca bkz. Arabic Middle East Information, 2006)⁸. Burada üzerinde durduğumuz konu, bugüne kadar yapılan çalışmalarda neredeyse hiç yer verilmemiş belirli bir düşüncenin (burada İslam) konu ile ilgisini ve evrensel gelişimi için uygulamasını ortaya çıkarmaktır⁹.

Bu çalışmada özel olarak odaklanılan nokta çevresel muhasebe kavramını İslami ilkelerle açıklamaktır. Bu, şu anda baskın durumda olan muhasebe teori ve uygulamasının İslami ilkelerle ilişkisini ortaya koymak demektir. Çevresel bir krizin varlığına ilişkin artan bir hem fikirlik ve İslam'ın sadece metafiziksel düşüncelerle sınırlı olmayıp fakat pratik hayata ilişkin düzenleyici bazı yönlerinin olması (Omar Naseef, 1998, p.14) ile birlikte bu odaklanmaya değer bir konudur. İslami öğretiler ve Kuran'dan ayetler, çevre ile ilişkimizi de içeren bizim için önemli olan konular hakkında önemli anlayışlar sağlayabilir. Önemli İslami metinler ve ilgili önceki literatürden alıntılar yapılan bu çalışmanın yapısı şu şekildedir: İlgili İslami ilkeler ayrıntılı bir şekilde incelenip bundan çevresel muhasebe için betimlemeler yapılmaktadır.

2. İSLAM VE ÇEVRE: BAZI TEMEL REHBER İLKELER

“... birlik, vekillik ve hesap verebilirlik... İslam'ın 3 temel kavramıdır. Ayrıca İslam'ın çevresel etiğinin temel direkleridir” (Omar Naseef, 1998, p.13).

Doğal hayat ve İslam hakkındaki ilişki göreceli olarak incelenmemiştir. Çevrenin çok hızlı bir şekilde tahrip edilmesi, değerlerin krizi ile ilişkilendirilebilir: Manzoor (2003) bugün karşılaştığımız çevre krizini Batı medeniyetinin gelişmesinin çok çarpıcı bir manifestosu olarak tanımlanmaktadır. Bu görüşe göre modern bilim ve teknoloji, kendimizi yok etmemiz için yeterli fiziksel ve gerçek kapasiteyi sunmaktadır. Buna rağmen Batının karşıtı olan İslami perspektifleri yansıtan çok az çalışma yapılmıştır (Al-Qaradawi, 2005b). Al-Qaradawi (2000) batının çevreyi korumak, sahip çıkmak ve bakımını yapmak için yeni bir kavram geliştirmeye çalıştığını ifade etmektedir. Hâlbuki bu değerler İslami öğretisi ve kültürün bütün alanlarında derin bir yere sahiptir¹⁰ (Sardar, 1984; Khalid & O'Brian,1992).

Çevre, İslam'da merkezi bir yere sahiptir. Tevazu, Hikmet, İhsan, Adl, Ummet, Halife, Tevhid gibi Kuran'daki ve Hz Muhammed (SAV) 'in sünnetinde yer alan kavramlar, insanoğlu ile doğal çevre arasındaki ilişki hakkında birçok düzenleme barındırmaktadır. İslami şeriat kanunları da bu tür bir düzenlemeye sahiptir (Al-Qaradawi, 2005a). Hz. Muhammed (SAV)'in sünnetine, İslami çevre etiği inşa etmemizi ve ayrıca çağdaş bağlamda yaratıcı ve yenilikçi çözümler üretmemizi sağlayan bir yol açmaktadır (Denny, 1998). Üstelik çevre ve dünya üzerindeki Kuran'da yapılan vurgu, İslami açıdan dünya, evren ve insanoğlu arasındaki ilişkinin ne kadar kritik olduğuna işaret etmektedir. Dünya ve

⁸ Haniffa et. All. (2002) muhasebedeki çevre kavramına İslam ile uyumlu bir açıdan bakılması gerektiğine ilişkin alıntılar yapmaktadır fakat bu konuyu neredeyse hiç geliştirmemiştir.

⁹ Hayashi (1989) Batı dünyasındaki muhasebe kavramı üzerinde İslami muhasebenin gelecekteki olası etkisini ortaya koymak için benzer bir temaya sahipti fakat daha geniş çevresel meselelere çok az değinmişti.

¹⁰ Yusuf Al-Qaradawi öne çıkan İslami Bilim Adamlarından bir tanesidir. Arap dünyasında geçen yirmi yıl içinde en etkin İslami Bilim Adamıydı. Çocukken Kuran'ı ezberlemiş ve en ünlü Mısır İslami Okulu olan Al-Azhar'da eğitim görmüştür. Arap dünyasında İslami çalışmalar için birçok araştırma merkezi kurmuştur. Dubai Islamic Society of the Holy Quran tarafından dört yıl boyunca en etkili İslami kişilik olarak tanımlanmıştır.

çevreye dikkatli davranılmasının bir zorunluluk olduğu ve iyiliklerin ve doğru erdemlerin yaygınlaştırılması gerektiği Kuran'da defalarca insanoğlunun yapması gereken işler olarak tekrar edilmiştir. *"İşte ahiret yurdu! Biz onu, yeryüzünde kibirlenmeyen ve fesat istemeyen kimselere veririz. Akıbet (güzel sonuç), takva sahiplerinin (Kuran 28:83)".* Bunun yanında, Denny (1998), Müslümanlar için bütün renklerin içinden yeşilin kutsandığını açıklamaktadır. Bu doğanın Yaratıcı ve Müslümanlar için değerinin derin bir ifadesidir (İslami ülkelerin çoğunun bayraklarının yeşil olması da bu nedenledir). *"Görmedin mi Allah, gökten bir su indirdi de bununla yeryüzü yemyeşil oluveriyor. Gerçekten Allah çok lütfkardır, her şeyden haberdardır. (Kuran 22:63)."*

Aşağıda, İslam'ın bazı temel rehber niteliğindeki ilkelerinin çevresel boyutunu ve bunların muhasebeye ilişkin barındırdığı imaları tartışıyoruz. İslam'da laik ve kutsal olan arasında bir ayırım söz konusu değildir ve bu da İslam'ın neden kapitalist sosyo-politik düzen için potansiyel bir tehdit oluşturduğunu açıklamaktadır. Müslümanlar iyi bir niyetle davranışlarının dini ve dünya işleri olarak ikiye ayıramazlar, bütün davranışları şeriat hükümlerine tabi olmak zorundadır (Lewis, 2001, p.104; Ibrahim, 2000; Haniffa, 2001; Haniffa et al., 2002; Tinker, 2004). İslam ve şeriat bu nedenle sadece 'bireysel' bir dini temsil etmez, ayrıca toplumu ve kurumlarını düzenleyen bir yapısı da vardır. Bireylerin kurumlardaki ve toplumdaki davranışları için bir rehber niteliği taşımaktadır (Tinker, 2004, p. 452). Böylelikle, sosyal bir kurum ve uygulama olarak muhasebe İslami ilkeleri yansıtmak zorundadır (Lewis, 2001; Tinker, 2004).

2.1. Yaratıcının Birliği

"Görmedin mi, göklerde ve yerde olan herkes, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, bütün hayvanlar ve insanlardan birçoğu hep Allah'a secde ediyor? Bir çoğunun üzerine de azap hak olmuştur. Allah kimi hakir kılsa artık ona ikram edecek (değer kazandıracak) yoktur. Şüphesiz Allah dilediği şeyi yapar (Kuran 22:18)"

Yaratıcının kulları, yarattıklarının birliğini, dünyanın bütünlüğünü flora ve aurasını, vahşi yaşamı ve doğal çevreyi sürdürmekle yükümlüdür. Birlik, bir tarafın diğerlerine karşı koymasıyla sağlanamaz, denge ve harmoni ile sağlanır (Omar naseef, 1998, p.13).

İslam'ın doğa ile ilgili felsefesinde en önemli kavram Tevhid inancıdır (De Chatel, 2003; Omar Naseef, 1998, p.13). Bu kavram Tanrı'ya ibadet etmekte bütün yaratılmışların eşitliğini ve birliğini ima etmektedir. Bu inanç karşılıklı ve herkesin katıldığı bir durumu temsil etmektedir (Al-Qaradawi, 2000; Begader, El-Sabbag, Al-Glayand, Samarraï, & Llewellyn, 2005; De Chatel, 2003; Kuran, 16:48 -49; Kuran 13:15; 59:1; 64:1; 17:44)¹¹. Doğal dünyaya hâkim olmakta bir denge vardır ve bu bağlamda Allah'ın yarattıkları denge ve harmoni içinde anlaşılmalıdır. Bütün yaratılmışlar ne eksik ne de fazla olacak şekilde tam bir denge ölçüsünde yaratılmışlardır (Al-Qaradawi, 2000; Begader et al., 2005; Hobson, 1998; Taib, 2002):

"Haberiniz olsun ki, biz her şeyi bir kaderle yaratmışızdır. (Kuran 54: 49)"

¹¹ Diğer bir ifadeyle Allah'ın yarattıkları arasında kozmik-simbiyotik bir ilişki söz konusudur. Omar Naseef (1998), p.13 için Allah birdir ve bu birlik insanların birliğinde ve "İnsan ve Doğa'nın birliğine yansımıştır.

“Güneş ve ay bir hesap iledir (bir hesaba göre hareket eder). Bitkiler, ağaçlar secde etmekte. Göğü Allah yükseltti ve mizanı (dengeyi) O koydu. Ki, mizanda taşmayın (dengeyi bozmayın). Tartıyı adaletle doğru tutun da ölçüde (mizanda) eksiklik yapmayın (Kuran 55:5-9).¹²

Bu eşitlik hiçbir zaman için bozulmamalıdır, doğada veya insanlarla ilgili adalet sorunlarında, ahlak yasalarında veya gündelik ticarete denge, ölçüm ve ılımlı olma her yere yayılmıştır (Hobson, 1998, p.41).

Böyle bir bütüncülük çevre için, birçok imayı da kendi içinde barındırmaktadır. Buradaki ima doğal dünyayı oluşturan hassas bir denge, kırılğan bir eko-dengenin oluşturulmasıdır. Ölçüm, ılımlı olacak olasılıklara izin vermektedir fakat uç sınırların aşılması gerekir. Kavramın, insanoğlu hakkındaki imaları tam bir şekilde anlaşıldığında ne kadar önemli olduğu öğrenilmiş olacaktır. İslami öğretilerde insanlar doğanın bir parçasıdır. Bu nedenle insanlar hakkındaki bir mesele doğal çevreyi koruma ile birleşmiş durumdadır. Bu bağlamda ölçüyü sağlamak, mütevazı, adil ve adaletli olmayı gerektirir. Dengeyi sağlamak adına insanoğluna bir ayrıcalık tanımadan Yaratıcının bütün yaratıklarının flora ve aurasına eşit davranmayı gerektirir (Omar Naseef, 1998, p.16). İnsanoğlu ile evren arasındaki ortak kullanım alanı diğer yaşayan varlıkların insanlar veya topluluklar diye ayrılmasıyla güçlendirilmiştir *“Yerde debelenen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki, sizin gibi birer ümmet (topluluk) olmasınlar. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmamışızdır, sonra hepsi Rablerinin huzurunda toplanırlar (Kuran 6:38)*¹³. Bu bütün hayatlara, yaratılmışlara ve insanlara saygı göstermek gerektiğini ortaya koymaktadır (İslam, örneğin açık bir şekilde ihtiyacı olanlara yardım etmeyi ve köleleri azat etmeyi desteklemektedir). İhsan, bütün herkese saygı göstermeyi önerir ve kötü amaçlar uğruna kullanımı yasaklar. Bu da Tevhid inancı ile ilgilidir. Müslümanlar doğruluk, adalet ve Yaratıcının yaratıklarına saygı göstermek zorundadır. Al-Qaradawi (2000) bugün karşılaştığımız çevresel felaketin insanoğlunun evrene karşı olan iyiliğini kaybetmesi nedeniyle oluştuğunu savunmaktadır. İnsanoğlu evrende var olan her yaratılmışın eşit haklara sahip olduğunun farkına varmadıkça davranışları, bu yaratılmışların ve dolayısıyla evrensel dengenin yok edilmesine yol açacaktır. Tüketimcilik, kar takıntısı ve ahlaki olmayan faydacılık insan neslinin, Tanrı'nın bu evrendeki denge ihsanının bozulmasına, Tanrı'nın yaratıklarına nankörlüğe neden olur (Al-Qaradawi, 2000)¹⁴. Yaratıcının ölçeğinin

¹² Bu metinde tapmak ibadet etmek anlamındadır. Kuran'da birçok sure bize Allah'ın yaratılmışları tam bir denge içinde yarattığını hatırlatmaktadır ve bazı sureler bu bağlamda göksel bir muhasebeyi içermektedir: *“Gaybın anahtarları onun yanındadır, onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanları O bilir ve bir yaprak düşmez, ve toprağın karanlıkları içine bir tane gitmez ki O bilmesin. Ne kuru, ne yaş hiçbir şey yoktur ki, o her şeyi açıklayan Kitap'ta bulunmasın (Kuran 6:59).”*

¹³ *“Rabbin bal arısına da şöyle vahyetti: ‘Dağlardan, ağaçlardan ve (insanların) kuracakları çardaklardan göz göz evler edin. Sonra meyvelerin hepsinden ye de Rabbinin kolay kıldığı yollara gir’. Karınlarından çeşitli renklerde bir içecek (bal) çıkar ki onda insanlara şifa vardır. Şüphesiz ki bunda düşünen bir kavim için büyük bir ibret vardır (Kuran 16:68-69)”. Bu ayetler Allah'ın iletişiminin sadece insanlarla değil fakat diğer yaratıklarla da olduğuna işaret etmektedir. Burada arılar, Allah'ın ilhamını dinleyebilen ve öğrenme yeteneğine sahip olan ve Allah'ın emirlerini takip eden bir topluluk olarak tanımlanmaktadır. Arı topluluğunun bal yapması ve bununla da insanlara şifa verilmesi de Allah'ın yaratıklarının bağımsızlığını vurgulamaktadır.*

¹⁴ Kuran'daki denge ekolojik dengeyi içermektedir. Adaletin Dengesi bağlamında sosyal yaşamın dengesini de içermektedir (Abdel Haleem, 1998, p.7). White (1967) Hıristiyan dünyasını ‘İnsanların doğayı işgal etmesi’ ile çevrenin bozulmasına izin vermekle suçlamaktadır. Manzoor (2003) bu

gözetlenmesinde bir noksanlık veya dengenin kaybolmasına yönelmek, çevre için eko-dengenin kaybolması veya dünyadaki doğal kaynakların tüketilmesi gibi felaketlere neden olabilir. Uygun bir şekilde ölçüyü sağlamakta noksanlık yapılması olasılığı olduğu gibi, aldatma ve yanlış ölçüm yaratma gibi nedenlerle de ölçü bozulabilir. Yalan söylemek veya problemlili bir durum veya sonuç hakkında sessiz kalmak, ölçüm hakkında diğerlerini yanlış yönlendirebilir (Al-Qaradawi, 2000; cf. Lewis, 2001, p.110)¹⁵.

2.2. Vekillik / Hilafet

“Sizi yeryüzünde halifeler kılan O’dur. O halde kim inkâr ederse inkârı kendi aleyhinedir. Kâfirlerin küfrü, Rablerinin katında buğzdan başka bir şey arttırmaz. Kafirlerin küfrü onlara zarardan başka bir şey arttırmaz (Kuran 35:39)”

‘Dünya yeşil ve tatlı bir yerdir ve Allah sizi vekil olarak atamıştır ve kendinizi nasıl haklı çıkardığınızı bilecektir...’ (Hadith, Hobson, 1998, p.34 den alıntı)

İslam’da güvenlik / eminlik üzerine önemli bir vurgu söz konusudur. İslam, Tevhid inancı ile insanları çevre ile birleştirirken, çevre ile olan ilişkisinde dürüstlüğe önemli bir rol vermektedir. İnsanoğlu yeryüzüne halife olarak gönderilmiştir (Lewis, 2001, p.110)¹⁶ ve kendisi ve diğerlerini (diğer insanlar ve çevre) yönetmek ve gözetmek zorundadır (Abdel Haseem, 1998, p.9). Bu halifelik yükü Yaratıcı tarafından da önemsenmektedir. Bu İslami literatürde anlatılır. Örneğin bu halifelik dağlara ve diğerlerine önerilmiştir fakat insanoğlu bu görevi kabul etmiştir. Halifelik kavramı bilim adamı veya uzman olarak görülmesine bakılmaksızın İslami değerlerden hiçbir zaman için ayrılmamıştır¹⁷. İnsanoğluna verilen bu halifelik görevi, insanoğluna dünyayı

bağlamda İslam’ın geleneksel olarak vekillik tartışmasının dışına itildiğini ve sanki aydan gelen ve 1 milyar Müslümanın sadece istatistiksel bir yanılsama olarak görüldüğünü söylemektedir. İslam, Marksizm gibi Judaeo-Hristiyan mirası şeklinde hafife alınmaktadır. İslami öğretilerin yakından analizi baskın Judaeo-Hristiyan düşüncesine farklı bir açıdan bakılmasını sağlamaktadır. İslam ve Judaeo-Hristiyanlık arasında tek tanrılı kapsamında ortak kelimeler olmasına rağmen, Kuran’ın öğretileri, insanoğlunun ve diğer bütün yaratılmışların yaratılış amacı ve doğa ve insanoğlu arasındaki ilişki anlamında İncil’den farklıdır (Manzoor, 2003).

¹⁵ Sosyal raporlamada ‘greenwash’ veya ‘whitewash’ adı verilen kurum propagandaları aldatmanın veya yanlış ölçü yaratmanın çeşitleridir (Collison, 2003).

¹⁶ İnsanoğlu yeryüzünde Allah’ın halifesidir ve burada her hareketinden diğer dünyada sorumlu olacak ve buna bağlı olarak ödüllendirilecek veya cezalandırılacaktır.

¹⁷ Batılı bilim adamları laik bağlamda, Politik-etik kavramının ötesinde tarafsız olarak görülmüştür. Bu yanlış kavram İslami ilkeler ışığında, İslami bağlamda çok az görülür. Manzoor (2003) e göre İslami yaklaşımda çevre uygulamaları açısından bilim, batılı yaklaşımdan farklıdır. Her ne kadar İslam ve doğal bilim arasındaki ilişkinin uygun bir incelenmesi henüz söz konusu değilse de, İslam’daki bilim değerlerden hiçbir zaman için ayrı kalamayacağından batıda ortaya çıkan sonuçları doğurmayacaktır. Muhi Al-deen Ibn Al-Arabi, Ibn Jarir al-Tabari, İbrahim Haqqi of Erzurum, Ibn Sina and Jabir Ibn Hayyan (kimya ve cebirin kurucularından), Sufilik ve /veya Kuran’ın ruhaniliğini bilimle birleştirmişlerdir. Dokuzuncu yüzyıldaki Müslüman bir bilim adamı Sufiliği şu şekilde tanımlamıştır “Sufilik gururlandıran her değer eklendiği ve küçülten her değer bırakıldığı bir sistematiğin oluşur” (Godlas, 2006). Müslüman bilim adamlarının çevreyi gözleme, araştırma ve düşüncelerinde Ruhaniyet ve Allah’a yakın olma temel anahtar bakış açıları olmuştur (The Way to Truth, 2006). Batılı bilim adamlarının marjinalleşme ve dini ve ruhani tarafları terk etme eğilimi, Manzoor (2003) e göre, evrenin ve dünyanın tüketilmesi ve kötüye kullanılması neticesi ortaya çıkan krizi doğurmuştur.

sömürme veya onu kendi çıkarları için kullanma hakkını vermez¹⁸. Tersine, Al-Qaradawi bu halifelğin adaleti, doğruluğu, iyi işler yapmayı ve erdemin insanoğlu tarafından yaygınlaştırılması yükümlülüğünü getirmektedir¹⁹. İnsanlar seçme haklarına sahip olduğu gibi hareketlerine bir limit getirmek zorundadırlar (Khalid, 1998, p.20). Çevreye bir vekil olarak, Müslümanlar çevreyi korumak ve toprağı dengeyi sağlamak adına işlemek durumundadırlar. Böylelikle doğa ve gezegenin ve içindeki insanların korunması ve sürdürülebilirlik ileri noktaya taşımak durumu söz konusudur. Bu doğruluk, adalet, iyi davranışlar, erdem ve alçak gönüllülüğün yayılmasını içerir ve halifenin görevlerini açıklar.

2.3. Toplumsal İlkeler

“Andolsun ki onlara: ‘Gökleri ve yeri kim yarattı’ diye sorsan elbette: ‘Onları güçlü ve her şeyi bilen (Allah) yarattı’ derler (Kuran 43:9).”

Kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe gerçek iman etmiş sayılmazsınız. (Hadis-i Şerif)

Bütün Müslümanlar tek bir vücut gibidir, eğer tek bir parça acırsa bütün vücut acıyı hisseder. (Hadis-i Şerif)

Çevre için duyulan endişelerin İslam’da insan için duyulan endişelerle birleşmiş durumda olduğunu vurgulamış bulunuyoruz. Aynı zamanda insanlar için duyulan endişe toplum için veya adalet, refah gibi toplumla ilgili duyulan endişenin aynısıdır. Bu endişeler bilim adamları tarafından şu şekilde vurgulanmıştır: İnsanların refahını sağlamak, onların inançlarını, yaşamlarını, zekâlarını ve zenginliklerini korumakla sağlanır (Gazaliye göre şeriatın amacıdır. İbrahim, 200, p.2 den alıntı). Ve: Şeriat hükümleri insanların bu dünyadaki ve ahiretteki refahını tam bir adalet, ihsan, iyilik üzerine korumaktadır. Adaletten zulme, ihsandan zalimliğe, refahtan yoksulluğa, zekâdan ahmaklığa giden yolların şeriat ile bir ilgisi yoktur (Filozof İbin Al Qayim al-Jawziyyah, İbrahim, 2000. P.57 den alıntı).

Böylelikle insanlar hem bireysel olarak hem de toplum olarak doğanın bir parçasıdır ve İslam’da derin bir saygı görmektedir. Dengenin bir parçası olarak insanlara saygı duymak, çevreye saygı duymaktır. İyilikler iyiliklere yol açar.

¹⁸ İslam’daki Halife kavramı insanoğluna Allah’ın kaynaklarına sınırsız erişim ve limitsiz bir kontrol vermemektedir. Begader et al. (2005) ‘İnsanoğlu yaratıcısının kendisine verdiği niyetle uyumlu olarak dünyayı yönetmek için sorumlu tutulmuştur.’ Diğer bir ifadeyle, kendisine emanet edilen şeye dikkatle bakmalıdır. İslam’da toprak sahibi, toprağı korumakla ve ekmekle ilişkilendirilerek, zorunlu tutulmuştur. Dördüncü halife , terkedilmiş bir toprak parçasını işleyen ve geliştiren bir adama ‘Sen bir yağmacı değil fakat hayırsever olduğun için ondaki payını memnuniyetle al’ demiştir (Begader et al., 2005). Bu yüzden İslamiyet’te zenginlik esas amaç değildir. Esas amaç topraktan kendilerine ve başkalarına fayda getirecek yararlı işler yapmaktır. Ek olarak, sahibi olunanla istediğini yapmakta özgür kabul edilen Batı anlayışından farklıdır. İslamiyet’te toprak sahibi toprağı işlemek durumundadır.

¹⁹ “*Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Keyfe (hevaya) uyma ki, seni Allah yolundan saptırmasın. Çünkü Allah yolundan sapanlar, hesap gününü unuttukları için kendilerine pek şiddetli bir azab vardır (Kuran 38:26)*” . Allah aynı zamanda insanoğlunu topraktan yarattığını ve onu işleme görevini insanoğluna verdiğini bizlere hatırlatmaktadır. “*Semud’a da kardeşleri Salih’i gönderdik. Dedi ki: ‘Ey kavmim, Allah’a kulluk edin, sizin O’ndan başka bir ilahınız da yoktur. Sizi topraktan O meydana getirdi. Yeryüzünü imar etmeye ve orada yerleşmeye sizi O memur etti. Bu sebepten O’nun başışlamasını isteyin, sonra O’na tevbe edin. Herhâlde Rabbiniz yakındır, duaları kabul edendir (Kuran 11:61)*”. Al-Qaradawi (2000)’ye göre buradaki eş kavramı insanoğlunun ekim yapması, inşa etmesi, iyiliği yayması ve kötülükten uzak durması kastedilmiştir.

Burada var olan şey toplumu ulaşılabilecek en yüksek noktaya taşımaktır. Bunun sağlanması için güçlendirme, yetiştirme ve koruma söz konusudur. Anahtar kavram ise bilimdir (Tinker, 2004). Daha genel olarak hayat, refah ve zenginlik ancak hoşgörü ve adaletle sağlanabilir. Sosyal adaleti sağlamak İslam'da merkezi bir yere sahiptir:

“Andolsun ki biz peygamberlerimizi apaçık delillerle gönderdik, beraberlerinde kitap ve mizan indirdik ki, insanlar adaletle tutunsunlar. Bir de demiri indirdik, onda hem çetin bir sertlik (savaş için kullanımı), hem de insanlar için birçok faydalar vardır. (Bütün bunlar size verildi ki,) Allah, kendisine ve peygamberlerine gıyabında yardım edenleri belli etsin. Şüphe yok ki Allah güçlüdür, daima üstündür (Kuran 57:25).”

“Şüphesiz ki Allah, adaleti, iyiliği ve akrabaya yardım etmeyi emrediyor. Çirkin işleri, fenalığı ve azgınlığı da yasaklıyor. Düşünüp tutasınız diye O sizlere öğüt veriyor (Kuran 16:90).”

Bir Müslüman diğerlerinin hakkını gözetmekten muaf tutulamaz. Ümmet ilkesi aşırı derecede bireysellik ve bencilliğin karşısındadır. Paylaşma, ahlaki çöküntü olarak görülen aşırı bireyselliğin yerini almıştır. Bu bağlamda İslam, israf ve açgözlülüğü yasaklar *“Çünkü saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine çok nankördür (Kuran 17:27)”* ve *“Ey Adem oğulları! Her mescide gidişinizde güzel elbiselerinizi giyin ve yiyeğin için, fakat israf etmeyin, çünkü Allah israf edenleri sevmez (Kuran 7:31)”*. Aşırılık, israf, hırs ve rüşvet gibi kavramlar, bu olumsuz kavramlardan uzak durmak için Müslümanın zihninde yer almalıdır (Al-Qaradawi, 2000; Begader et al., 2005)²⁰. Koruyucu ve kollayıcılığa dolayısıyla çevreyi korumaya İslami cemiyette büyük değer verilmiştir. İslam genel olarak toplumda israfı ve hırsı yasaklamaktadır. Bu korumacılık vurgusunda, görece daha zayıfları korumaya daha büyük önem verilmektedir. İşçilere işverenler tarafından nasıl davranılacağına ve çalışma şartlarının nasıl olacağına ilişkin bazı vurgular söz konusudur. Benzer ilkeler işletme ve işletme yöneticiliğine ilişkin de geçerlidir²¹. İslam; biraz kar yapmayı desteklerken, çok aşırı derecede kar elde etmeyi ve kar elde ederken başkalarına eziyet etmeyi yasaklamaktadır. Fiziksel veya zihinsel olarak çalışmadan kar elde etmek İslami açıdan uygun değildir. Bazı kaynaklarda bu faize benzetilmektedir²². İslam'ın kapitalist düşünceye nasıl karşı çıktığı buradan görülebilir. Monopol yapı, yani ekonomik güç yordamıyla zayıfların zayıflığından faydalanmak İslam'la bağdaşmaz (Abdel Haleem, 1998, p.8; Lewis, 2001). Kar maksimizasyonu veya ortakların zenginliğini arttırma amacının İslamiyette yeri yoktur. Hırs, açgözlülük veya tamah olumsuz bir değerdir buna karşılık ılımlılık veya iktisat olumlu bir değerdir (Lewis, 2001, p.108; Rahman, 1994)²³.

²⁰ İslam lüks ve gösterişli yaşamayı yasaklar. ‘Müslümanlar lüksü sosyal adaletsizliğin bir ifadesi olarak görürler, çünkü onlara göre lüks malları, ezilen çoğunluğun pahasına sadece birkaç kişi satın alabilir’ (Smith, 2006).

²¹ Burada, İslami dünyada birçok yargı kararında dine ve devlete ilişkin kanunlar iç içe geçmiş durumdadır. Dolayısıyla bu durumu açıklamak kolay değildir (Lewis, 2001, p.107).

²² Kaynakların etkin ve verimli bir şekilde kullanılması ile birlikte işletme sahipleri belirsiz bir kazanç elde ederler fakat bu diğer ilkelerle uyum içindedir (Lewis,2001, p.111). Çalışılmadan kazanma miras olayında da karşımıza çıkmaktadır. İslam'da bu mirasın toplum için dağıtılması söz konusudur (Lewis, 2001, p.109).

²³ Khalid (1998) bugünkü çevresel problemlerin anlaşılmasında Batının kapitalist düşüncesinin ne kadar etkili olduğunun anlaşılması açısından bir analiz önermektedir. Tinker (2004) ile uyumlu

2.4. İslam'ın Sınırsız Kapsamı: Bütüncülük ve Gelecek

Hz Muhammed (SAV) :”Sizden sonra geleceklere, uğraşmak zorunda olacakları bir yük bırakmayın” demektedir (Al-Qaradawi, 2000).

Ekolojik çevrenin de dâhil olduğu çevrenin korunması ve dengenin sağlanması İslam'ın önemli bir konusudur. İslami bütüncülük bu bağlamda hayatta kalmayı ayrıca gelecek nesillerin sağlıklı olmasını zorunlu kılar. Al-Qaradawi (2000, 2005a) 'ye göre İslam'ın en önemli kavramlarından birisi İslami nesillerin dayanışma halinde olmasıdır (ayrıca Taib, 2002). Bu düşünce ile birlikte ekolojinin korunması nesilden nesile aktarılır. İslam, endişelerini ekosistemi ve flora ve auranın dengesinin sağlanmasını ve korunmasını gerektirecek şekilde genişletir (Al-Qaradawi, 2000)²⁴. Al-Qaradawi (2000), gelecek nesillerin pahasına, Tanrı'nın yarattıklarında ve doğadan elde edilen faydalarda bir neslin üstünlüğünün doğru olmadığını açıklamaktadır²⁵. Bu İslami ilke sürdürülebilir gelişme kavramını en güzel bir şekilde açıklamaktadır. Bu ilkenin özünde israfın ve aşırı tüketimin yanlışlığı vardır.

Hz. Peygamber tüketimimizde nasıl ılımlı olacağımızı bize öğretmektedir. Bize namaz için abdest alırken bile suyu israf etmememiz gerektiğin söylemektedir. Bugün çevresel krizin en önemli nedenlerinden birisinin aşırı derecede tüketen toplumlardır (Al-Qaradawi, 2005a; Begader et al., 2005). Aşırı tüketim bir bozulma yapısıdır dünya bundan zarar görmektedir ve aşırı tüketim İslam'da yasaklanmıştır (Begader et al. 2005): *“Nitekim içinizde size bir peygamber gönderdik. Size ayetlerimizi okuyor, sizi tezkiye ediyor (temizliyor); size kitap hikmet öğretiyor. Size bilmediğiniz şeyleri öğretiyor. O halde beni anın, ben de sizi anayım. Bana şükredin ama nankörlük etmeyin (Kuran 2:151-152).*

Al-Qaradawi (2005a) Kuran'ın birkaç kere Allah'ın birbiri ardına gelenler için en iyi şekilde hazırladığı yeryüzünün, insanlar tarafından darmadağın edilecek faaliyetlerde bulunmaması gerektiğinden bahsediyor. Al-Qaradawi(2005a)'ya göre Allah'ın yeryüzünü yaratma amacından sapmasına neden olabilecek kötü kullanımını Kuran yasaklar (*“Sana, kendilerine neyin*

olarak Khalid (1998) Kartezyen düşüncenin önemli bir etkisi olduğunu önermektedir. Khalid (1998) İslam dışı dünyada tefeciliğin yaygın olmasının şu anda tehlikeli bir şekilde kontrolden çıkan ekonomik bir gelişmeye neden olduğunu savunmaktadır. Ekonomik ilerleme ve madde kazanma şimdi 'diğer her şeyin üzerine çıkmaktadır' (Khalid, 1998, p.16). Libya ve Suriye gibi bazı ülkeler sosyalist bir politika sergilediler fakat bunu yaparken İslam'dan ziyade Avrupa menşei kavramlardan etkilenmişlerdir.

²⁴ İnsanoğlunun doğaya karşı sorumluluğu sadece ondan kendisi, toplum ve gelecek nesiller için faydalanması ile sınırlı değildir. Ayrıca diğer insanların ve yaratıkların doğanın kullanılmasından aşırı derecede etkilenmediği de sağlanmalıdır. Hz. Muhammed “Kıyametin kopacağını bilseniz, elinizdeki fidanı dikiniz” hadis-i şerifi ile insanoğlu için bütün umutların tükendiği bir zamanda dahi doğanın gelişmesinin sürdürülmeye devam etmesi gerektiği anlatılmaktadır. O'na göre insanoğlu faydalanmasa da doğanın içinde bir iyilik vardır (De Chatel, 2003). Yeryüzü Kuran'da 453 kere yer almaktadır. Kuran insanoğlunun diğer yaratılmışlar gibi bir su damlasından yaratıldığını bizlere hatırlatmaktadır (*“Bakmaz mısın Rabbına, gölgeyi nasıl uzatmakta? Dileseydi elbet onu, şakin de kılardı. Sonra güneşi ona nasıl delil kılmışız (Kuran 25:45)”*, Denny, 1998). Burada yine yenilemekte fayda var halifelik görevi dağlar ve diğer bütün yaratıklar tarafından reddedilmiştir fakat insanoğlu bu görevi kabul etmiştir (Abdel Haseem, 1998, p.9).

²⁵ Al-Qaradawi (2005a) şeriatın insanların yaşantısındaki beş önemli kavramla temel olarak ilgilendiğini savunmaktadır: din, birey, gelecek nesiller, zenginlik ve akıl. Doğal çevre bütün bu meselelerle bağlantılıdır. Eğer çevreyi kötü kullanırsak inançlarımızı, kendimizi, gelecek nesli ve doğal zenginliği olumsuz bir yönde etkilemiş oluruz (Al-Qaradawi, 2005a). Şeriat kelimesi önemli bir doğal element ile yakından ilgilidir: Su. İlk Arap sözlüklerinde de bu kavram yer almıştır ve “suyun çıktığı yer” şeklinde tanımlanmıştır. İslam'ın doğuşundan sonra Şeriat kelimesi, Tanrı tarafından belirlenen ve insanların uyması gerektiği kuralları ifade etmek için kullanılmıştır.

helal kılındığını soruyorlar. De ki: 'Size iyi ve temiz şeyler helal kılındı'. Alıştırarak ve Allah'ın size öğrettiğinden öğreterek yetiştirdiğiniz avcı hayvanların sizin için tuttuklarından yiwin ve üzerine Allah'ın adını anın. Allah'tan korkun. Muhakkak Allah'ın hesaba çekmesi çok süratlidir. Kuran 5:4". Bugün hala Batı ve bilim adamları bir çevresel krizin olup olmadığını veya küresel ısınma kavramının olup olmadığını tartışmaktadır. Hâlbuki İslam 1427 yıl önce dünyanın kötü kullanılmaması gerektiğine dair insanlığı uyarmıştı.

İslamiyet'te sürdürülebilir gelişme kavramı söz konusudur. Korumak ve devamını sağlamak kavramı sadece dünyanın kötü kullanılmaması ve ziyan edilmemesi ile sınırlı kalmamaktadır ayrıca gelecek nesiller için geliştirilmesini de kapsamaktadır. Başkalarını besleyen bitkiler yetiştiren kişiler cennetle müjdelenmiştir (Smith, 2006). Dolayısıyla mümkün olan sınırlar dâhilinde gelecek nesiller için çevre korunmalıdır.

2.5. Doğanın Güzelliğinin Onaylanması / Takdir Edilmesi

"Onlar ki, ayakta ve otururken ve yanları üzerinde iken hep Allah'ı zikrederler ve göklerin ve yerin yaratılışın düşünürler: "Ey Rabbimiz! Bunu sen boşuna yaratmadın, sen böyle şeyden münezzehsin! O halde bizleri o ateş azabından koru! (Kuran 3:191)."

"Korunun da size savaş açanlarla Allah yolunda çarpışın, fakat haksız taarruz etmeyin, çünkü Allah haksız taarruz edenleri sevmez! (Kuran 2:190)."

"Rabbinin yüce ismini tesbih et. O Rabbin ki yarattı da düzene koydu, takdir etti de hidayeti (doğru yolu) gösterdi. (Topraktan) Otlığı çıkararak sonra da onu karamsı (kapkara) bir sel köpüğüne çeviren O'dur (Kuran 87:1-5)"

"Hala bakmazlar mı o deveye, nasıl yaratılmış? Ve o göğe, nasıl kaldırılmış? Ve o dağlara, nasıl dikilmiş? Ve o yere, nasıl düzeltilmiş (yayılmış) (Kuran 88:17-20)."

İslamiyette doğanın güzelliğinin takdir edilmesi çevreyi koruyacak bir halife için ilham kaynağıdır. Müslümanlar evrenin mükemmel yaratılışını idrak etmek için teşvik edilmişlerdir. Al-Qaradawi (2005a) hayvanların, güzelliklerinin ve Yaratıcının varlığına işaret olduklarının Kuran'da anlatıldığını açıklamaktadır. Örneğin şu ayet, çiftlikte yetiştirilen hayvanların güzelliğine işaret etmektedir : "Akşam getirir ve sabah salarken onlarda sizin için bir güzellik ve zevk vardır (Kuran 16-6)". Hz Muhammed (SAV) atlar ve develere özel önem vermiştir. Ona göre atlar ve develer cesaret verici refakatçilerdir ve onların varlığında bir zekâ ve huzur bulduğunu ifade etmişlerdir. Doğanın güzelliği burada ahlaki bir durumu ifade etmektedir. Kuran ("Ki, orada boş bir söz işitilmez. Orada akan bir kaynak vardır 88:11-12") ahlaki doğrulukla cennetin ırmaklarını denk tutmuştur. Bahçede boş konuşma yoktur sadece bir fiskiye vardır (De Chatel, 2004). Bu halifelik için yüksek bir ahlaki değerle doğanın sevilmesi ve korunmasını gerektirmektedir (Al-Qaradawi, 2000, Begader et al., 2005; Denny, 1998).

3. İSLAM VE ÇEVRE: ÇEVRESEL MUHASEBENİN GELİŞİMİNE YÖNELİK KAVRAYIŞLAR

Çevresel muhasebe kavramının gelişimi için gözden geçirilen anahtar İslami ilkelerden, önemli kavrayışlar elde edebiliriz²⁶. Bakış açımızda muhasebe dar kavramlardan ve tezahürlerden daha geniş bir kavramı temsil eder. Bu çalışmada muhasebe denildiği zaman hesap verilebilirlik anlaşılmalıdır. Burada mali ve mali olmayan konular, sosyal – istatistikî sistemler ve izleme sistemi anlaşılmalıdır. Ayrıca mikro ve makro düzeylerde bir ayrım söz konusudur.

İslam'ın bu geniş muhasebe kavramı için neyi önerdiğini araştırmak yoluyla çevresel muhasebe kavramının nasıl geliştiğini anlayabiliriz. İlk olarak muhasebeyi barındıran bir İslami çevresel etikte halifenin merkezi bir yerde olduğunu kavramalıyız. Yönetim anlayışından soyutlanmış anlamlı bir muhasebe kavramının varlığını düşünmek doğru değildir. Yönetim, ilgilenmek ve yön vermek kavramları ile örtüşmektedir. Dolayısıyla İslamiyet'te merkezi bir yere sahip halife kavramı ile de yakından ilgilidir. Halifelik anlamı Tanrının birliği veya tevhid inancı ile desteklenmiştir. Bu ise burada anlatmaya çalıştığımız muhasebe kavramı ile ilgili önemli kavrayışlar sunmaktadır.

İslami ilkeler din-devlet ikilisini problemlleştirir (ayrıca bkz Lewis, 2005). Bu yüzden muhasebenin de içinde bulunduğu bütüncül bir yaklaşımla İslamiyet, bir çözüm önerisi barındırmaktadır. Tevhid inancının kanıtı olduğu İslamiyet'teki bütüncül yaklaşım ve dünyanın bakımının yapılması yönetim alanında bir öneri sunmaktadır. Aynı zamanda, işbirliği ve detaylara dikkat etme ihtiyacı mikro seviyede türev sistemler önermektedir.

Tevhid inancı çevreyi korumayı, dengeyi sürdürmeyi ve uygun sınırlar koymayı temel bir halde tutmaktadır.

Al-Qaradawi (2000)'ye göre çok uluslu şirketlerin faaliyetlerine, sosyal olarak iyi olan kurallarla yönlendirme yoluna gitmeleri için bir kısıtlama konulmalıdır.

Sınırlamalar veya kısıtlamalarda pozitif bir anlam söz konusudur. Bu pozitiflikte çevreyi koruma yer almaktadır. Böylece kısıtlamaların ve teşviklerin söz konusu olduğu bir yönetim sistemi vardır. İslami topluluk ilkeleri, ümmete gerekli açıklamaları yapmayı gerekli kılar²⁷. İslam'da Allah, insanlar arasında iyi şeylerin teşvik edildiğini ve kötü şeylerden men edildiği bir sistemin kurulmasını istemektedir²⁸. Böylelikle bireysel olduğu kadar sosyal bir sorumluluk da gerçekleştirilmektedir. Bu prensip ayrıca farklı şeylerde hesap verilebilirliği de yansıtmaktadır (İbrahim, 200, p.55).

²⁶ Bu kavramın Fıkıh ile ilgisiz söz konusudur.

²⁷ Birey ve toplum arasındaki refahın birbirleri ile ilişkili olması, çevrenin korunmasını beraberinde getirir (Begader et al. 2005). Sosyal ve sosyal adalet bakış açısı göz önüne alındığında muhasebe bu görevin yerine getirilmesinde bir rol oynayabilir. Gallhofer et al (2000, p.397) a göre muhasebe gerçeğin oluşturulmasına yardım eder. Bu anlamda muhasebe, Kuran'ın öğretilerini takip ederek başarılı bir gerçekliğin kurulmasında kullanılmalıdır.

²⁸ Haniffa (2001, p.14), İslam toplumunun ihtiyaçlarının karşılanması için örgütlerin kamuoyuna açıklaması gereken bilgilerin neler olduğuna değinmiştir. Bunlar arasında, kanun ve kanunsuz (unlawful) yapılan işler, kanunsuz yapılan işlerin gerekçeleri ve örgütün bunlarla nasıl başa çıktığıdır. Diğer tür bilgiler ise işçilik politikası, borç alanlar ve borç verenler, kaynakların kullanılması ve çevrenin korunması. Bu açıklamalar İslam'ın halifelik, adalet ve ümmet ilkeleri ile uyumludur (Haniffa, 2001).

İslam'ın yönetsel bakış açısıyla muhasebenin önemini tasavvur etmek hiç zor değil. Tanrı'ya hesap vermek ve insanların yaptıklarının yer aldığı bir kitabın olması İslam'ın temel inancı ve varsayımdır. "İşte Kuran kendilerine geldiği zaman da yalanladılar. Fakat alay ettikleri şeyin haberleri yakında onlara gelecek! (Kuran 6:5)." Bazı yorumcular İslam'da hesap verilebilirliğe büyük önem vermektedir (Omar Naseef, 1998; Lewis, 2001; Maali et al., 2003).

Muhasebe ve muhasebe kavramına İslamiyet'teki güven ilkesine göre temel bir görev verilmiştir. İslam'da muhasebeci veya Muhasip olarak tanımlanan insan işletmenin, toplumun zararına bir şey yapmadığından emin olmakla sorumludur. Diğer görevlerinin yanında muhasibin temel görevlerinden birisi işletmenin yaptıklarının çevreye zarar vermediğinden emin olmak zorundadır. 15. ve 16. yy. da muhasip, işletmeleri ümmetin temel ihtiyaçları ile uyumlu olup olmadığını kontrol etmek için ziyarette bulunurdu (Al-Qaradawi, 2000). Dolayısıyla muhasibin rolünün sadece teknik ve finansal olmadığı görülmektedir. Aynı zamanda sosyal bir görevi de vardır. Ümmetin genel refahı ve çıkarlarının sağlanıp sağlanmadığı şeriat ilkeleri çerçevesinde sağlanmaktadır. Muhasebeci çevrenin korunduğunu kamuoyuna açıklayan bir sistemin varlığından emin olmalıdır²⁹.

İslam'ın yanlış ölçüler yaratma ve aldatmaya yönelik endişeleri bir yönetim ve muhasebe düzenlemesidir. Yanlış ölçü ve aldatma olmaması için açıklık şarttır. Dolayısıyla kamuoyunun çıkarları doğrultusunda tam açıklama kavramı önemli olmaktadır. Denetleyiciler denetleme faaliyetlerini yanlış ölçüleri değerlendirmeye yönüne çevirmelidir.

İslamiyet'te muhasebenin formunu kısıtlayan herhangi bir şey bulunmamaktadır. Tevhit inancı doğanın gözetlenmesini, raporlanmasını ve değişikliklerin makro düzeyde müdahale edilmesini gerekli kılar³⁰. Bunun bir türü de ekosistem üzerine olan etkenlerin işletmeler tarafından raporlanmasıdır. Bu kavram dolayısıyla yeni bir kavram değildir. İslam'dan etkilenen bir muhasebe sistemi Batıya hâkim olan muhasebe sistemine karşıdır. Böyle bir muhasebe sistemi batı materyalizminin adaletsizliğine ve tüketim ve kar maksimizasyonu ile insanların kendilerini ve diğerlerini yok etmesine karşı çıkmaktadır. İslam'ın uygun gördüğü muhasebe sisteminde tam açıklık esastır.

Ümmete hesap verme sorumluluğunun sadece hisse sahiplerine hesap verme sorumluluğundan çok daha geniş bir kavramı ifade etmektedir (Lewis, 2001, p.113). Muhasebeciler sürekli olarak raporlanan karların gerçekten işletmeler tarafından kazanılıp kazanılmadığını, adil veya aşırı olup olmadığını veya monopol durumda olup olmadığını kontrol etmek zorundadır (Hussain, 1999; Lewis, 2001, p.110). Aynı zamanda uygun bir şekilde, tefecilik olayına karşı dikkatli olmak zorundadır. Al-Qaradawinin endişeleri dikkate alınarak işletmeler sosyal ve çevresel limitler arasında bir denge sağlamak zorundadır. Çevresel endişelerin sosyal boyutu inanç, mutluluk ve refah, entelektüel gelişim, adalet, iyilik gibi kavramları kapsamaktadır. İslami bakış açısı sadece

²⁹ İslam'da Muhasebeci (Muhasip) İslami tarihte önemli bir rol oynamaktadır. Al-Qaradawi (2005a) ye göre İslam tarihinde muhasebeci, işletmenin insanlara, çevreye, diğer insanların çıkarlarına ve Allah'ın yarattıklarına zarar vermediğini sağlamak zorundadır. Örneğin, Muhasip hayvanlara taşıyamayacakları kadar yük yüklenmediğinden bile emin olmak zorundadır (İslam'ın diğerlerine ne kadar değer verdiğinin bir yansıması).

³⁰ İslami ilkelerden etkilenen bir muhasebe tartışmasında bilançonun (balance sheet) gerçekte ima ettiği eşitliğin ötesine bir dengeyi de ifade etmektedir.

yukarıdakileri kapsamaz aynı zamanda işletmelerin zekâtı verip vermediklerinin kontrolünü de kapsamaktadır. Muhasebe daha geniş anlamda toplumun sağlık durumunu ve değerler üzerine de odaklanmalıdır. Birçok gelişme hakkında daha geniş kapsamdaki kitleleri bilgilendirmek İslamiyet'ten etkilenen bir muhasebe anlayışında doğaldır.

Gelecek nesiller ve geleceğe yönelik İslami muhasebe yansımaları farklı farklıdır. Mikro ve makro seviyedeki muhasebe, faaliyetin sürdürülebilir olup olmadığına cevap verme çabasında işbirliği içinde olabilir. Muhasebe raporları, artık veya dikkat çekici tüketim ve benzeri kontrol sistemleri uygun bir şekilde açıklanmalıdır. Sürdürülebilirlik sınırı içinde gelecek nesiller için duyulan endişeyi yansıtan bir muhasebe sistemi geliştirilebilir.

Doğanın güzelliğinin takdir edildiği muhasebe olasılıkları da farklı farklıdır. Doğa etiği ile ilgili olan ilkeler genelde hilafet görevini güçlendirmeye veya yenilemeye yöneliktir. Bu İslami ilkelerden hareketle, muhasebe doğanın güzelliğinin takdir edilmesini ve insanların doğa ile daha kolay iletişim kurmasını amaçlayabilir. Böyle bir muhasebe problemlerle kolay iletişim kurmalarını sağlayabilir. Böyle bir muhasebe, problemleri materyalist bir yaklaşımdan ayırır. Hayatta neyin daha iyi olduğunu daha kolay görmemizi sağlayan bir muhasebe sistemi söz konusu olabilir. Manevi tatmin ve doğal güzellik arasındaki bağı kurmayı amaçlayan bir muhasebe sistemi yavaş yavaş "Gerçekte değerli olan genelde mali olmayan bir yapıdadır (what is of value is often non-financial in character) (Gallhofer et al., 2000)" anlayışını fark etmeye başlayacaktır. Muhasebeciler ve denetçiler, doğanın güzelliğinin takdiri ve korunmasına göre şirketleri değerlendirebilirler. Doğanın değeri farklı seviyelerdeki muhasebede yansıtılabilir.

4. SONUÇ VE YORUMLAR

"Gaybın anahtarları onun yanındadır, onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanları O bilir ve bir yaprak düşmez ve toprağın karanlıkları içinde bir tane gitmez ki O bilmesin. Ne kuru, ne yaş hiçbir şey yoktur ki, o her şeyi açıklayan Kitap'ta bulunmasın (Kuran 6:59)."

İslamiyet bütüncül bir bakış açısıyla çevre ile derin bir ilgi içindedir. İslamiyet'te muhasebe ve yönetim uygulamaları ile ilgili imalar barındıran açık ilkeler söz konusudur ve bu çalışmayla birlikte diğer çalışmaların gelişiminde katkı barındıran bir çalışma yaptığımızı düşünüyoruz. İslamiyet'teki ilkelerin yönetim ile ilgili olan imaları Müslümanlar için açık bir öneme sahiptir. Daha da ileri giderek, İslami ilkelerin muhasebe imaları ile birlikte çevremizi yönetmemize ilişkin ilgilerini görmekteyiz. Bu ilkeler üzerindeki yansımalar Batıdaki uygulamaları problemleri hale getirecek ve yeni yollar önerecektir.

Büyük batı şirketleri (Shell, BP, ve McDonalds gibi) sosyal sorumluluk muhasebelerini özellikle sürdürülebilir kalkınmaya vurgu yaparak İslam'dan etkilenen ülkelere pazarlarken, İslam'ın ilkelerinden hiç söz etmemeleri çok ironiktir³¹. İlk Ortadoğu kurumsal sosyal sorumluluk zirvesi Nisan 2003'de Dubai'de gerçekleştirildi³². Zirve, bölgenin iş liderlerini, hükümet yetkililerini

³¹ Batıda İslam'ın ilkelerinden bahsetmemek bir alışkanlık haline gelmiştir. Hâlbuki ki Batıdaki gelişmeyi etkileyen ilkeler söz konusudur (Tinker, 2004, pp. 453-454).

³² Bu tarihten itibaren zirve her yıl Dubai'de gerçekleştirilmektedir.

ve sivil toplum örgütlerini, Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının faydaları ve gerekliliğini ve böyle bir uygulamanın çerçevesini tartışmak için bir araya getirmiştir. Zirvede ayrıca yeni yeni oluşmaya başlayan sorumluluk ve farklı standartlar ve düzenlemelerle ortaya çıkan hesap verilebilirlik kavramları ayrıca firmaların sosyal, etik ve çevresel performanslarını nasıl arttırabileceklerini ve böylelikle de marka farkındalığını, müşteri sadakatini ve işçileri elde tutmaya yönelik faaliyetleri nasıl gerçekleştirecekleri tartışılmıştır (IRME, 2004). Zirve Shell, British American Tobacco ve McDonalds tarafından düzenlenmiştir. Anahtar öneme sahip katılımcılar Marks & Spencers, BT, Standart Chartered Bank, SustanAbility ve GRI dir. Buna karşılık çok az Arap şirketi veya Arap yöneticiler katılmıştır. Katılımcıların çoğu batı şirketleri ve organizasyonlarıdır. Zirvedeki konuşmacılar ve katılımcılar Arap şirketlerine ve işletmelerine kurumsal sosyal sorumlulukları nasıl uygulamaları gerektiğine odaklanmışlardır. Kurumsal sosyal sorumluluğun şirketin karlılığını, yönetimin kontrol ve imajını güçlendireceğine vurgu yapmışlardır. Bir konuşmacı dinleyenlerine şunları söylemiştir;

“Kurumsal sosyal sorumluluk etkin bir marka yönetimi için bir savunma mekanizmasıdır. Tutarlılık ve hesap verilebilirlik sağlanmadan oluşturulan bir strateji ile şirketler en iyi ihtimalle hisse fiyatlarının düşmesini en kötü ihtimalle de jürilerin düşmanca tavırları ile yıllarca süren bir dava ile baş başa kalırlar (Simon Bryceson, bağımsız danışman, AMEINFO, 2004)”

Zirvede Shell, British American Tobacco, Barclays ve Kraft gibi firmalardan en iyi uygulamaların örneklerine yer verilmiştir. Bu uluslararası girişimin önemini açıklayan birçok oturum düzenlenmiştir. Zirvede ulaşılan sonuç “kurumsal sosyal sorumluluk ile birlikte işçiler arasında isteklendirme ve gurur, açıklık ve şeffaflık ile birlikte güven ve kabul görmenin artması ve performans ölçümü ve iletişim ile artan içsel performans söz konusu olacaktır (IIRME, 2004).

İslam ile sosyal sorumluluk, çevre veya sosyal raporlar arasındaki ilişkiden zirvede hiç bahsetmediler. Zirve kurumsal sosyal sorumluluğun ve sosyal muhasebenin sadece dar yönetim amaçları ve problemler yaratan kapitalist çıkarlar tarafından etkilenen ve işletme merkezli batı anlayışına odaklanmıştı. Bu anlatılanlar yanlış ölçümünü oluşmasına neden olabilir. İslami etkinin sosyal sorumluluktan bu şekilde çıkarılmış olması bu fikirlerin ne kadar emperyalist ve Avrupa merkezli olduğunu kanıtlamaktadır. Tinker (2004, p.453) İslam'ın son zamanlarda kapitalizmden ayrı bir duruşu olduğunu ve böylece bağımsızlığına ve kendi kimliğine kavuştuğunu açıklamaktadır. Asimilasyona direnme kapasitesi, Tinker (2004) e göre kapitalizme özel bir tehdit oluşturmaktadır. Oryantalistlerin düşüncesine göre İslam medeniyetin daha iyi olmasına katkı yapmasında ziyade hala medeniyete karşı bir tehdittir.

Müslüman dünyasında batı yönetimlerin lanse ettiği olan yüksek seviyede bastırılmış kültürel ve İslami değerlerin yer değiştirilmesi kurumsal sosyal sorumluluğun desteklenmesi çabalarına önemli bir engel teşkil etmektedir. İslami kültüre ait sosyal sorumluluk tutundurma çalışmaları, Müslüman muhasebecilerin de dâhil olduğu İslam dünyası için daha ikna edici olabilir çünkü böyle bir yaklaşım Müslümanların gündelik hayatları ile bütünleşik bir sosyal sorumluluk sunacaktır.

İslami ilkeler doğanın, insanların, bireyin kendisinin ve diğerlerinin sevilmesini ve denge kavramının önemini farkında olmayı ve bu dengeyi

korumak için gerekli davranışların üstlenilmesini önemli görmektedir. Muhasebecilerin de dâhil olduğu ve sosyo-politik emirler nedeniyle yozlaşmış insanlar İslam için belki de gerçek bir tehdittir. Çıkarları problemlili baskın güçler ile kaynaşmış kişiler, gelişmeye yönelik rasyonel bir ilerleme yaşamak yerine irrasyonel olan yok etme ve yeniden inşa etme faaliyetlerini sergilerler. Bu nedenle şeytanlaşma yerine daha çok acınacak haldedirler (As such they are more to be pitied than demonised). Yok etme ihtimalleri çevreye önemli derecede bir tehdit oluşturmaktadır. İslam'ın öğretilerinde muhasebe için de ve diğer bütün şeyler için de bir umut söz konusudur.³³

³³ Metinden bütün İslam dünyasının Batının yönetim ve muhasebe ilkelerine hiçbir direnç göstermeden kabul ettikleri gibi bir sonucun çıkmasını istemeyiz. Halen devam eden mücadeleler söz konusudur (Hamid et al. 1993).

KAYNAKÇA

- Anonymous. (2002a, May). Islam the basics. *New Internationalist*, 345.
- Anonymous. (2002b). Towards an Islamic jurisprudence of the environment. <http://www.islamonline.net/english/contemporary/2002/08/Article02.shtml> (accessed 3 May 2006).
- Abdel Haleem, H. (1998). Introduction. In H. Abdel Haleem (Ed.), *Islam and the environment* (pp. 5–10). London: Ta-Ha.
- Abdel-Magid, M. F. (1981). The theory of Islamic banking: Accounting implications. *The International Journal of Accounting Education and Research*, 17(1), 79–102.
- Abdul-Rahman, A. R., & Goddard, A. (2003). Accountability verstehen: A study of accounting in state religion councils in Malaysia. *Discussion Papers in Accounting and Finance*, University of Southampton, March, Number AF03-10. ISSN 1356-3548.
- Adnan, M. A., & Gaffikin, M. (1997). The Shariah, Islamic banks and accounting concepts and practices. In *Proceedings of the international conference on the vehicle for exploring and implementing Shariah Islami'iah in accounting, commerce and finance*. Macarthur: University of Western Sydney.
- Allam, K. F. (1997). Islam, ethics and accounting practices. In *Proceedings of international conference on the vehicle for exploring and implementing Shariah Islami'iah in accounting, commerce and finance*. Macarthur: University of Western Sydney.
- Al-Qaradawi, Y. (2000, November). Safeguarding the environment in Islamic Sharia. *Al-Khaleej*.
- Al-Qaradawi, Y. (2005a). Fatwa book: How Islam cares about the environment. <http://islamonline.net/servlet/Satellite?pagename=IslamOnline-English-Ask> Sc. (accessed 17 March 2006).
- Al-Qaradawi, Y. (2005b). The protection of the environment in Islamic Sharia'. Translated from Arabic. <http://www.qaradawi.net/site/topics/articles.asp> (accessed 17 March 2006).
- AMEINFO. (2004). Corporate social responsibility gaining prominence in the Middle East. <http://www.ameinfo.com/news/Detailed/29257.html> (accessed 25 October 2004).
- Annisette, M., & Neu, D. (2004). Accounting and empire: An introduction. *Critical Perspectives on Accounting*, 15, 1–4.
- Arabic Middle East Information. (2006). Home Page: <http://www.ameinfo.com> (accessed 17 March 2006).
- Askary, S., & Clarke, F. (1997). Accounting in the Koranic Verses. In *Proceedings of the international conference on the vehicle for exploring and implementing Shariah Islami'iah in accounting, commerce and finance*. Macarthur: University of Western Sydney.
- Bahri, A. (2001). Introduction to postcolonial studies. <http://www.emory.edu/ENGLISH/Bahri/Into.html> (accessed October).
- Baydoun, N., & Willett, R. (1994). Islamic accounting theory. In Paper presented at the AAANZ annual conference.
- Baydoun, N., & Willett, R. (1997). Islam and accounting: Ethical issues in the presentation of financial information. *Accounting, Commerce and Finance: The Islamic Perspective*, 1(1), 1–25.
- Baydoun, N., & Willett, R. (2000). Islamic corporate reports. *Abacus*, 36(1), 71–90.
- Begader, A., El-Sabbag, A., Al-Glayand, M., Samarra, M., & Llewellyn, O. (2005). Environmental protection in Islam. <http://islamset.com/env/contenv.html> (accessed 17 March 2006).
- Calhoun, C. (1996). *Critical social theory: Culture, history and the challenge of difference*. Oxford: Blackwell.
- Collison, D. (2003). Corporate propaganda: Its implications for accounting and accountability. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 16(5), 853–886.
- De Chatel, F. (2003). Pioneer of the environment. <http://www.islamonline.net/english/introducingislam/Environment/topic02.shtml> (accessed 17 March 2006).
- De Chatel, F. (2004). Water in Islam. <http://www.islamonline.net/english/introducingislam/Environment/topic03.shtml> (accessed 17 March 2006).

- Denny, F. M. (1998, Fall). Islam and ecology: A bestowed trust inviting balanced stewardship'. *Earth Ethics*, 10(1). <http://environment.harvard.edu/religion/islam/index.html> (accessed 17 March 2006).
- Gallhofer, S., & Chew, A. (2000). Introduction: Accounting and indigenous people. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 13(3), 256–267.
- Gallhofer, S., Gibson, C., Haslam, J., McNicholas, P., & Takiari, B. (2000). Developing environmental accounting: Insights from indigenous cultures. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 13(3), 381–409.
- Gallhofer, S., & Haslam, J. (1997a). Beyond accounting: The possibilities of accounting and 'critical' accounting research. *Critical Perspectives on Accounting*, 8(1/2), 71–95.
- Gallhofer, S., & Haslam, J. (1997b). The direction of green accounting policy: Critical reflections. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 10(2), 148–174.
- Gallhofer, S., & Haslam, J. (2004). Accounting and liberation theology: Some insights for the project of emancipatory accounting. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 17(3), 382–407.
- Gallhofer, S., & Haslam, J. (in press). The accounting–globalisation interrelation: An overview with some reflections on the neglected dimension of emancipatory potentiality. *Critical Perspectives on Accounting*.
- Gambling, T. E., & Karim, R. A. A. (1986). Islam and social accounting. *Journal of Business Finance and Accounting*, 13(1), 39–50.
- Gambling, T. E., & Karim, R. A. A. (1991). *Business and accounting ethics in Islam*. London: Mansell.
- Godlas, A. (2006). What is Sufism? Early definitions. <http://www.uga.edu/islam/sufism/sufismmlumdef.html> (accessed 5 April 2006).
- Hamat, S. (1994). Accounting standards and tax laws in Islamic banking. *New Horizon*, 25, 8–10.
- Hamid, S., Craig, R., & Clarke, F. (1993). Religion: A confounding cultural element in the international harmonisation of accounting? *Abacus*, 29(2), 131–148.
- Hamid, S., Craig, R., & Clarke, F. (1995). Bookkeeping and accounting control systems in a tenth-century Muslim administrative office. *Accounting, Business and Financial History*, 5(1), 321–333.
- Haniffa, R.M. (2001). Social responsibility disclosure: An Islamic perspective. University of Exeter Working Paper 01/04. ISSN 1473-2904.
- Haniffa, R.M. (2002). Social responsibility disclosure: An Islamic perspective. *Indonesian Management and Accounting Research Journal*.
- Haniffa, R. M., & Cooke, T. (2005). The impact of culture and governance on corporate social reporting. *Journal of Accounting and Public Policy*, 24, 391–430.
- Haniffa, R. M., & Hudaib, M. A. (2002). A theoretical framework for the development of the Islamic perspective of accounting. *Accounting, Commerce and Finance: The Islamic Perspective Journal*.
- Haniffa, R.M., Hudaib, M.A., & Mirza, A. M. (2002). Accounting policy choice with the Shari'ah Islami'iah framework'. University of Exeter Working Paper 02/04. ISSN 1473-2904.
- Hayashi, T. (1989). On Islamic accounting: Its future impact on Western accountings. The Institute of Middle Eastern Studies, International University of Japan.
- Hobson, I. (1998). Guiding principles for a solution to environmental problems. In H. Abdel Haleem (Ed.), *Islam and the environment* (pp. 33–42). London: Ta-Ha.
- Hussain, J. (1999). *Islamic law and society: An introduction*. Sydney: The Federation Press.
- Hussain, M., Islam, M. M., Gunasekran, A., & Maskooki, K. (2002). Accounting standards and practices of financial institutions in GCC countries. *Managerial Auditing Journal*, 17(7), 350–362.
- Ibrahim, S. H. (2000, April). The need for Islamic accounting; perceptions of its objectives and characteristics by Malaysian Muslim accountants and accounting academics. Ph.D. Thesis, Department of Accountancy and Business Finance, University of Dundee.
- Ibrahim, S. H. (2001). A review of income and value measurement concepts in conventional accounting theory and their relevance to Islamic accounting. <http://www.islamic-finance.net/islamic-acctg3.html> (accessed 17 July 2001).

- IIRME. (2004). Corporate social responsibility. First middle east corporate social responsibility summit, Dusit Hotel, Dubai, April 25-27, 2003. <http://www.iirme.com/csr/> (accessed 25 October 2004).
- Jahamani, Y. F. (2003). Green accounting in developing countries: The case of UAE and Jordan. *Managerial Finance*, 29(8), 37-45.
- Joshi, P. L., & Ramadhan, S. (2002). The adoption of international accounting standards by small and closely held companies: Evidence from Bahrain. *The International Journal of Accounting*, 37, 429-440.
- Karim, R. A. A. (1999). Islamic finance and standardisation of accounting for Islamic financial institutions. *New Horizons*, 93, 5-7.
- Karim, R. A. A. (2001). International accounting harmonisation, banking regulation, and Islamic banks. *The International Journal of Accounting*, 36, 169-193.
- Khalid, F., & O'Brian, J. (Eds.). (1992). *Islam and ecology*. London: Cassell.
- Lewis, M. K. (2001). Islam and accounting. *Accounting Forum*, 25(2), 103-127.
- Lewis, M. K. (2005). Islamic corporate governance. *Review of Islamic Economics*, 9(1), 5-29.
- Maali, B., Casson, P., & Napier, C. (2003). Social reporting by Islamic banks. Discussion Papers in Accounting and Finance, University of Southampton, September, Number AF03-13. ISSN 1356-3548.
- Manzoor, P. S. (2003). Environment and values: An Islamic perspective. <http://www.islamonline.net/english/introducingislam/Environment/topic12.shtml>. (accessed 17 March 2006).
- McKee, D. L., Garner, D. E., & McKee, Y. A. (1999). *Accountancy services: The Islamic middle east and the global economy*. London: Quorum Books.
- Mirza, A. M., & Baydoun, N. (2000). Accounting policy choice in a riba-free environment. *Accounting, Commerce and Finance: The Islamic Perspective Journal*, 4(1/2), 30-47.
- Naser, K., & Abu-Baker, N. (1999). Empirical evidence on corporate social responsibility reporting and accountability in developing countries: The case of Jordan. *Advances in International Accounting*, 12, 193-226.
- Nuhoglu, E. (2003). An exploratory study of website environmental reporting in Turkey. *Social and Environmental Accounting Journal*, 23(1).
- Omar Naseef, A. (1998). The Muslim declaration on nature. In H. Abdel Haleem (Ed.), *Islam and the environment* (pp. 12-15). London: Ta-Ha.
- Owen, D., Swift, T., Humphery, C., & Boweerman, M. (2000). The new social audits: Accountability, managerial capture or the agenda of social champions? *The European Accounting Review*, 9(1), 81-98.
- Pomeranz, F. (1997). The accounting and auditing organization for Islamic financial institutions: An important regulatory debut. *Journal of International Accounting, Auditing, and Taxation*, 6(1), 123-130.
- Rahman, A. R. A. (1995). Accounting and public interest: An Islamic reflection. In Paper presented at the National Accounting Seminar. Malaysia: Mara Institute of Technology.
- Rahman, Y. A. (1994). *Interest free Islamic banking*. Kuala Lumpur: Al-Hilal Publishing.
- Rahman, S. (2000). *Islamic Accounting Standards*. <http://www.ifew.com/insight/13036mon/acstds.html> (accessed 17 July 2001).
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Book.
- Said, E. W. (1997). *Covering Islam*. Vintage Publishing.
- Said, E.W. (2001a). Collective passion. *Al-Ahram Weekly*, September 20-26, Issue No. 552. [wysiwyg://130/http://web1.ahram.org.eg/weekly/2001/552/op2.htm](http://web1.ahram.org.eg/weekly/2001/552/op2.htm) (accessed 24 June 2002).
- Said, E. W. (2001b). Adrift in similarity. *Al-Ahram Weekly*, October 11-17, Issue No. 555. [wysiwyg://124/http://web1.ahram.org.eg/weekly/2001/555/op2.htm](http://web1.ahram.org.eg/weekly/2001/555/op2.htm) (accessed 24 June 2002).
- Sardar, Z. (Ed.). (1984). *The touch of Midas: Science, values and environment in Islam and the West*. Manchester: Manchester University Press.
- Simpson, A., & Willing, P. (1996). *Accounting issues in Islamic banks: European perceptions of Islamic banking*. London: Institute of Islamic Banking and Insurance.
- Smith, G. (Ed.). (2006). *Islam and the environment*. <http://www.islamawareness.net/Nature/environment.html> (accessed 17 March 2006).

- Taheri, M.R. (2000). The basic principles of Islamic economy and their effects on accounting-standards-setting. <http://panoptiction.csustan.edu/cpa99/html/taheri.html> (accessed 17 July 2001).
- Taib, S. (2002). H.E. Ambassador Sadedine Taib speech at World Summit on Sustainable Development. The Islamic Conference, Johannesburg, South Africa, 26 August 2002. <http://www.un.or/events/wssd/statements/oicE.htm> (accessed 17 March 2006).
- TheWay to Truth. (2006). Islam's view of nature. <http://www.thewaytotruth.org/islam-humanity/islamsviewofnature.html> (accessed 17 March 2006).
- Tinker, T. (2004). The enlightenment and its discontents: Antinomies of Christianity, Islam and the calculative science. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 17(3), 442-475.
- Triyuwona, I., & Gaffikin, M. (2001). Shari'ate accounting: An ethical construction of accounting knowledge. <http://www.islamic-finance.net/islamic-acctg4.html> (accessed 17 July 2001).
- White, L. (1967). The historical roots of our ecological crisis. *Science*, 155, 1203-1207.